

OKRUGLI STOL

STOTA OBLJETNICA ALEKSANDRA FLAKERA

Ove godine obilježavamo stotinu godina od rođenja Aleksandra Flakera (1924–2010), poznatoga filologa, slavista, proučavatelja ruske i sovjetske književnosti i kulture, posebice ruske avangarde. Obljetnica je potaknula uredništva dvaju časopisa s kojima je Flaker surađivao – *Umjetnosti riječi* i *Wiener Slawistischer Almanacha* – da objave okrugli stol u njegovu čast.

Uz obljetnicu valja se prisjetiti da se Aleksandar Flaker rodio 24. srpnja 1924. u Białystoku na sjeveroistoku Poljske. Godine 1931. njegova se obitelj preselila u Jugoslaviju, točnije u Zagreb, u kojemu je proveo veći dio života. Godine 1949. završio je slavistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istom je odsjeku po završetku studija počeo raditi kao asistent, a 1954. obranio je disertaciju naslovljenu *Pravaštvo i ruska književnost*. Kao profesor radio je na Filozofskom fakultetu do umirovljenja 1989. godine, a predavao je i poslije kao profesor emeritus, ne samo u Zagrebu nego i u drugim europskim sveučilišnim centrima. Flaker je bio jedan od osnivača Zagrebačke stilističke škole zajedno sa Zdenkom Škrebom, Ivom Frangešom i Viktorom Žmegačem. Pod njegovim je vodstvom i u suradnji s europskim kolegama slavistima započeo projekt vezan uz proučavanje ruske avangarde, ovjenčan zborničkim serijalom od devet *Pojmovníka*. Tijekom svojega profesionalnog, predavačkog i znanstvenog života bio je član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, dopisni član Poljske akademije u Krakovu, počasni član Slovenske akademije znanosti i umjetnosti te Mađarske akademije znanosti, a dodijeljen mu je i počasni doktorat Filološkog fakulteta Sveučilišta u Sankt-Peterburgu.

Pravi i istinski erudit koji se bavio pitanjima europske kulture, Aleksandar Flaker sačuvao je zanimanje za hrvatsku književnost, posebice za stvaralaštvo Miroslava Krležę, komparativno proučavanje ruske i hrvatske književnosti (*Književne poredbe*, 1968), klasičnu rusku književnost (radovi o stvaralaštvu L. N. Tolstoja, A. P. Čehova, knjiga *Ruski klasici XIX. stoljeća*, 1965) i za tzv. prozu u trapericama

(*Modelle der Jeans-Prosa*, 1975; *Proza u trapericama*, 1976, 1983). Istaknuti treba njegovu knjigu *Stilske formacije* (1976) u kojoj je odredio naziv za velike stilske epohe u kojima se presijecaju različite umjetničke prakse. Flaker je imao istančan osjećaj za rusku i sovjetsku poeziju i prozu, što se odrazilo i u njegovim temeljnim radovima o djelu A. Beloga, E. Zamjatina, I. Babelja, O. Mandelštama i N. Zabolockog (ur. *Suvremeni ruski pisci. Prva knjiga 1921-1929*, 1962; *Suvremeni ruski pisci. Druga knjiga 1930-1960*, 1962; *Suvremeni ruski pisci. Treća knjiga. Članci i studije o sovjetskoj književnosti*, 1962; *Suvremeni sovjetski pisci. Četvrta knjiga. 1961-1963*, 1964; *Heretici i sanjari /Izbor iz poslijeoktobarske ruske proze*, 1954. i dr.). Utjecajni radovi u kojima se postavlja pitanje uzajamnog djelovanja verbalnog i vizualnog teksta osvjetljavaju veći dio njegova znanstvenog rada (*Književne vedute*, 1999; *Živopisnaja literatura – literaturnaja živopis' /Slikarska književnost – književno slikarstvo/*, 2008). Poseban je doprinos europskoj slavistici profesor Flaker dao svojim istraživanjem avangardne književnosti: *Poetika osporavanja*, 1982; *Ruska avangarda*, 1984; *Nomadi ljepote. Intermedijalne studije*, 1988; *Ruska avangarda 2*, 2009, u koje treba uključiti i zajednički urednički rad s Dubravkom Ugrešić vezan uz *Pojmovnike ruske avangarde*.

92

U svojim je radovima naglašavao ono što su ruski formalisti svojevremeno nazivali "literarnošću", obraćajući pozornost na imanentno proučavanje književnoga teksta. U analizama je, međutim, iskazivao izuzetno razumijevanje i poznavanje povijesnoga konteksta i, što nam se čini posebno važnim, izvrsno poznavanje umjetnosti u cjelini. Zbog kreativnosti u intermedijalnom proučavanju književnosti i povezanosti sa slikarstvom i kazalištem, zbog provokativnih, lucidnih i nerijetko ironičnih paralela s različitim tekstovima, žanrovima i književnopovijesnim tradicijama, Flaker je utvrdio svoje mjesto među najistaknutijim hrvatskim i europskim književnim znanstvenicima, s posebnom nišom među vodećim europskim slavistima.

Dogovarajući se o radu i organizaciji okrugloga stola povodom stote obljetnice Aleksandra Flakera, uredništva časopisa *Umjetnost riječi* i *Wiener Slawistischer Almanach* sastavila su pitanja i uputila ih sudionicima, stručnjacima za avangardnu književnost i kulturu koji su se u svojem radu susretali ili se susreću s njegovim nasljedem, stručnjacima koji su radili ili aktivno rade u institutima i sveučilištima u Amsterdamu, Beogradu, Bielefeldu, Moskvi, Münchenu, Sankt-Peterburgu i Zagrebu. Sudionici su, sukladno svojim pogledima i vlastitim interesima, pisali neovisno jedni o drugima o osobnim susretima i radu s Aleksandrom Flakerom, o njegovu istraživačkom potencijalu, o nasljeđu i značenju u suvremenim istraživanjima u području književne znanosti, komparatistike i intermedijalnosti.

Stoga okrugli stol u prvome broju tekuće 2024. godine u *Umjetnosti riječi* objavljujemo na hrvatskom jeziku, dok će u časopisu *Wiener Slawistischer Almanach* biti objavljen na jezicima sudionika u broju 92 za 2024.

Sudionici: **Ekaterina Andreeva** (Državni ruski muzej u Sankt-Peterburgu), **Vladimir Feščenko** (Institut za lingvistiku Ruske akademije znanosti u Moskvi), **Hans Günther** (umirovljeni profesor Sveučilišta u Bielefeldu), **Aage A. Hansen-Löve** (umirovljeni profesor emeritus Sveučilišta u Münchenu, dugogodišnji glavni urednik časopisa *Wiener Slawistischer Almanach*), **Jelena Kusovac** (Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu), **Danijela Lugarić Vukas** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), **Dubravka Oraić Tolić** (akademkinja, umirovljena profesorica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), **Josip Užarević** (akademik, umirovljeni profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), **Willem G. Weststeijn** (profesor emeritus Sveučilišta u Amsterdamu, dugogodišnji glavni urednik časopisa *Russian Literature*), **Natalija Zlydneva** (Institut za slavistiku Ruske akademije znanosti u Moskvi).

UR/WSA: Ove se godine navršava 100 godina od rođenja A. Flakera. Je li to važan jubilej za današnje filologe? Kako je Flakerov rad utjecao na razvoj filološke misli u posljednjih 40–50 godina?

Natalija Zlydneva: Aleksandar Flaker pripadao je slavnom naraštaju znanstvenika koji su obilježili uzlet u humanistici 60-ih i 70-ih godina XX. stoljeća. Tome je naraštaju pripala rijetka prilika da bude poveznica epoha – na bliskom razmaku taj je naraštaj nasljedovao zavjete formalizma 1920-ih i pritom upijao modernističke elemente zapadnoeuropske znanosti iz sasvim druge epohe, one 1960-ih. A. Flaker bio je posebno senzibiliziran za oba navedena razdoblja. Pripadajući različitim kulturnim tradicijama, pretočio je svoju polietničku pripadnost u znanstvenu praksu, zbog čega je ona i bila trodijelna. Erudicija i intelektualna refleksija stvorile su neponovljiv spoj trijezne analize i blage ironije, koje su karakteristične za sve Flakerove radove koji nam dopuštaju dublje zaviriti u književni tekst. Mislim da su Flakerovi radovi izvršili ozbiljan utjecaj na cjelokupnu humanističku misao posljednjih desetljeća, a njegov posmrtni jubilej povod je za razmišljanje o stanju suvremene znanosti. S poštovanjem, premda ne i bez trunke ironije (ali samo zato što mu je bio stran svaki patos koji bi osjetio u znanstvenoj sredini) odnosio se prema moskovsko-tartuskoj semiotičkoj školi s kraja 1960-ih i sredine 1980-ih u Rusiji i upravo je on uspio okupiti znanstveni kolektiv koji je predstavljao jedan od pravaca sovjetske semiotike s najviše postignutih rezultata u Srednjoj Europi i usmjerio je njezin razvoj u novom pravcu.

Willem G. Weststeijn: Aleksandar Flaker pripadao je generaciji slavista koji su na tragu ruskih formalista izvršili velik utjecaj na slavistiku i njezin razvoj, kao i na književnu teoriju općenito. Mogli bismo ga usporediti sa znanstvenicima kao što su Jurij Lotman, Boris Uspenskij i Vjačeslav Ivanov – glavnim predstavnicima književne znanosti i kulture druge polovice dvadesetog stoljeća. Ova je obljetnica dobra prilika da se iskaže važnost njegove zasluge u tom području.

Josip Užarević: Promatrano geografski, slavističko djelovanje profesora Aleksandra Flakera bilo je povezano ponajprije s Europom – od Austrije i Mađarske preko Italije i Njemačke do Skandinavije. A neko je vrijeme boravio i u SAD-u. Stječe se dojam da su ga, kada je riječ o slavistici, u manjoj mjeri privlačile Francuska i Engleska... Ovdje valja imati na umu da je Flaker bio poliglot: znao je ne samo slavenske jezike (poljski, ruski, slovenski, ukrajinski i dr.) nego i neslavenske (njemački, engleski, francuski, talijanski). Za hrvatsku znanost o književnosti Flaker je imao fundamentalno značenje. Zajedno sa Zdenkom Škrebom, Ivom Frangešom i Viktorom Žmegačem bio je jedan od utemeljitelja Zagrebačke stilističke (književnoznanstvene) škole. Od ranih 1950-ih obnavljao je u Hrvatskoj i diljem Europe interes za ruski formalizam (koji je u to vrijeme bio u SSSR-u nepoželjan, a u Europi gotovo zaboravljen) te je primjenjivao i dalje razvijao metodologijska polazišta toga književnoznanstvenoga kruga. S tim je u najužoj vezi bilo bavljenje kulturom ruske avangarde – sa Zagrebom kao svojevrsnim europskim istraživačkim središtem (*Pojmovnik ruske avangarde 1–10, Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća*). Istodobno se Flaker bavio književnokomparativnim istraživanjima (hrvatska književnost u europskome kontekstu), a u završnome razdoblju života i intermedijским temama (osobito odnosom književnosti i slikarstva).

Aage A. Hansen-Löve: Teško je odgovoriti na pitanje o Flakerovu utjecaju u ovako općenitom obliku. Možda samo valja navesti da je svojim vlastitim člancima i skupovima oko *Pojmovnika* enormno obogatio prvenstveno istraživanja ruske avangarde te je time postavio kulturni i znanstveno-politički naglasak koji je bacio pravo svjetlo na značenje cjelokupne ruske moderne, i to u internacionalnom pogledu. Pri tome je i znanstvenicima i znanstvenicima iz Rusije, Njemačke, Austrije, Italije te, naravno, iz bivše Jugoslavije, tj. Hrvatske, Srbije i drugih zemalja, ponudio prostor za artikulaciju njihovih istraživanja. Usto je bilo važno rusku književnost i kulturu toga razdoblja učiniti prepoznatljivima u internacionalnome kontekstu i razraditi njihove posebnosti. Sve se to odvijalo uz svijest o sovjetskoj kulturnoj politici, u to doba snažno usmjerenoj protiv moderne i avangarde.

Dubravka Oraić Tolić: Aleksandar Flaker bio je, uz Zdenka Škreba i Ivu Frangeša, jedan od tri "mitska oca" Zagrebačke stilističke škole. Na tadašnjoj ju-

goslavenskoj književnoznanstvenoj sceni bio je to prvi odmak od socijalističkoga realizma. U širem smislu, na svjetskoj teorijskoj sceni, Zagrebačka stilistička škola imala je na krajnjem zapadnom rubu tadašnjega socijalističkog carstva istu ulogu kao Lotmanova semiotička škola u tadašnjemu Sovjetskom Savezu na sjevernom rubu u Estoniji. Zagrebačka škola propagirala je unutarnji pristup književnomu tekstu (termin R. Welleka *intrinsic approach*). U središtu su programa bili sam tekst, njegova forma i stil. Međutim, već od samoga početka, upravo pod utjecajem Aleksandra Flakera i njegova oslonca na treću sociokulturnu fazu ruskoga formalizma i Lotmanovu kulturološku semiotiku, unutarnji je pristup u Zagrebačkoj stilističkoj školi bio više programatska lozinka nego stvarna književnoznanstvena praksa.

Vladimir Feščenko: Stota obljetnica značajnoga hrvatskog znanstvenika osvjetljava za nas ne samo njegova vlastita plodna istraživanja i pronalaskeske u oblasti proučavanja avangarde nego i cijelu epohu ili čak paradigmu u istraživanju književnosti i likovnih umjetnosti. Teško je nabrojiti nebrojene (oprostite na tautologiji!) učenike i nasljednike njegove akademske škole, čije sam članke čitao u dostupnim ruskim i engleskim verzijama, crpeći iz njih nimalo trivijalne misli o ustroju avangardne književnosti. Čini mi se da su najveći utjecaj Flakerovi radovi imali na južnoeuropske i srednjoeuropske istraživače slavenske avangarde. Poznat mi je iz prve ruke snažan Flakerov autoritet u krugu beogradske književnoznanstvene rusistike. Konferencije o ruskoj avangardi koje se održavaju posljednjih dvadeset godina (nadam se da će se održavati i dalje!) koje organizira Kornelija Ičin i njezini kolege na Univerzitetu u Beogradu, koliko je meni poznato, nadahnute su i radovima zagrebačkih kolega starijeg naraštaja. Premda nisam sudjelovao na zagrebačkim konferencijama, ti dobri hrvatsko-srpski odnosi odzvanjaju kao jeka. Koliko znam, Flakerovim metodama koriste se također u svojim istraživanjima ruski kolege iz Instituta za likovnu umjetnost i Instituta za slavistiku. Pritom bih spomenuo radove Natalije Zlydneve u području verbalno-vizualnih odnosa, koji nastavljaju liniju proučavanja granice među različitim kodovima i oblicima umjetnosti. Flakerova knjiga na ruskom, *Živopisnaja literatura i literaturnaja živopis' (Slikarska književnost – književno slikarstvo)*, koju je priredila Natalija Vital'evna, u ruskom kontekstu jedan je od fundamentalnih radova na granici proučavanja likovnih umjetnosti i znanosti o književnosti.

Jelena Kusovac: Svakako da je važan jubilej, s obzirom na to da je Aleksandar Flaker bio uticajan teoretičar književnosti koji je dao izuzetan doprinos razvoju ruske avangarde na prostoru bivše Jugoslavije. Njegov rad je imao značajan uticaj na razvoj strukturalizma u studijima književnosti, posebno u vezi s analizom

narativnih struktura i stilskih elemenata u književnim tekstovima. Takođe je bio poznat po svojim istraživanjima iz oblasti semantike i semiotike, koja su doprinela teorijskom razumevanju jezika i njegove funkcije u književnosti. Ne smemo zaboraviti ni da je Flaker bio prvi u hrvatskoj nauci o književnosti koji je pisao teorijske članke o ruskim formalistima i tako ih prezentovao naučnoj javnosti.

Danijela Lugarić Vukas: Aleksandar Flaker bio je jedan od rijetkih filologa koji je u vremenima prije propulzivnog razvoja znanstvene filološke misli, kojem svjedočimo danas, u svojim tumačenjima književnosti i kulture primjenjivao pomno čitanje književnoga teksta, preusmjerujući pozornost ne samo na sadržajne nego i na formalne aspekte teksta. On je, konačno, u teorijskom smislu bio učenik ruskih formalista, strukturalista i semiotičara. Za Flakera književni tekst nije posvema odvojen od izvanknjiževne stvarnosti, no u njegovim interpretacijama uvijek je prisutna svijest o medijalnoj prirodi književnosti i umjetnosti, tj. o estetskim postupcima uz pomoć kojih umjetnik ili umjetnica posreduje, oblikuje i producira iskustvo. Po tom aspektu osvještavanja da su književni i drugi tekstovi kulture prvenstveno estetske činjenice znanstveni opus Aleksandra Flakera značajno je izmijenio polje domaće filologije i na taj način utjecao na mlađe generacije filologa slavista. Konačno, Flaker je bio jedan od danas toliko rijetkih znanstvenika poliglota s enciklopedijskim znanjem, koje je uspijevaao na vrlo domišljate i uvjerljive načine uklopiti u interpretacije književnih i drugih tekstova kulture. Mimo spomenutog, upravo je Flaker, zajedno sa svojim suradnicima okupljenima oko Zavoda za znanost o književnosti, zaslužan što je zagrebačka rusistika postala relevantna i u međunarodnim okvirima, a to je – rekla bih – jedno od njezinih obilježja i danas.

96

UR/WSA: Stilska formacija jedan je od termina koje je Flaker uveo (Stilske formacije, 1976). Postoji li danas određenje "stilska formacija" i je li taj termin i danas aktualan?

Willem G. Weststeijn: Flakerove *Stilske formacije* jedna su od njegovih najboljih knjiga, a napisana je i inspirirana radovima Jakobsona i Mukařovskog. To je velika studija o periodizaciji i daje sjajan pogled na razvoj književnosti od romantizma do avangarde. Od njezina objavljivanja 1976. znanost o književnosti korjenito se promijenila, strukturalizam i semiotika zamijenjeni su "kulturalnim studijima", ali *Stilske formacije* i sam taj termin nisu izgubili svoju vrijednost. Uvjeren sam da neće biti zaboravljeni te da će ih znanstvenici i dalje upotrebljavati u svojim radovima.

Dubravka Oraić Tolić: Autorski termin Aleksandra Flakera "stilske formacije" i danas je aktualan, no njegova se primjena u suvremenim književnim teorijama odnosi samo na one povijesne fenomene koje nazivamo modernom književnošću, od renesanse i baroka do kasnoga modernizma i prvih naznaka postmoderne i postmodernizma. Postmoderna i postmodernizam više nisu stilska formacija. Flakerov termin "stilske formacije" postao je svojom teorijskom jasnoćom i širinom (obuhvaćao je osim stila i društveni kontekst) utemeljiteljski termin moderne književne historiografije. U zapadnim kulturama moderno je vrijeme sebe imaginiralo kao linearnu asimptotu, a književne su prakse bile zasnovane na jakome individualizmu i poetici inovacije. Poetika pak inovacija izražavala se u književnim programima i umjetničkim djelima kao smjena radikalnih "izama", koji su kulminirali u XX. stoljeću u povijesnoj avangardi. Upravo kao rusist koji se intenzivno bavio ruskom avangardom Aleksandar Flaker teoretizirao je poetiku inovacije i radikalne smjene "izama" u teoriji stilskih formacija, koje smjenjuju jedne druge po načelu kontrasta i radikalnih inovacijskih pomaka, sve do poetike nulte točke u poetici ruskoga zauma i slikarstvu tipa Kazimira Maleviča s motivom crnoga kvadrata na bijeloj podlozi. Nakon kasnoga modernizma na prijelomu 1960-ih i 1970-ih s pojavom postmoderne kulture i postmodernističkoga književnoga i umjetničkoga pluralizma, novih medija i "društva spektakla" nestaje i slika modernoga linearnog vremena te se pojavljuje slika vremenske mreže, koja će se realizirati u digitalnom i virtualnom dobu. Za to doba stilske formacije kao povijesni oblik imaginacije, stvoren u teorijskoj radionici Aleksandra Flakera, više nisu primjerene. No ostaje njihova nepobitna vrijednost za modernu kulturu i modernističke književne i umjetničke poetike.

Josip Užarević: U vrijeme nastanka *Stilskih formacija* pojam stila bio je jedan od važnih termina tadašnje književne znanosti, osobito na području Hrvatske i bivše Jugoslavije. Stil je u okolnostima tada dominantne marksističko-materijalističke ideologije bio simbolom, ili čak sinegdohom, nepoželjnoga i sumnjivoga "imanentnoga pristupa" književnosti. No članci i knjige predstavnika Zagrebačke stilističke škole pokazuju kako pravoga ili dosljednoga imanentizma nikada u Hrvatskoj nije bilo – ne samo zato što je on bio nepoželjan nego i zato što je u čistu obliku bio nemoguć. Već su naime kasni formalisti uviđali da književnost nije zaseban (izoliran) "niz", nego da se ona uvijek uklapa u neki širi društveni i kulturni kontekst. Tako i Flaker primjenjuje pojam stila najprije na skupinu strukturno srodnih djela, a onda i na šire društveno-književno stanje u nekome povijesnome razdoblju. Tako već naziv "stilska formacija" upućuje na srodnost s pojmom "društvena formacija", a i definicija toga termina upućuje na transcendiranje imanentizma. Pod stilskom formacijom Flaker

razumije "srodnost ili istovetnost strukturalnih obilježja u cijelom nizu književnih djela", to je "povijesno značajno stilsko jedinstvo, određena struktura strukturā, koja je nastala u određenom razdoblju književnopovijesnoga procesa jedne ili, u pravilu, više nacionalnih književnosti". Kao što je rečeno, pojam stilskoga jedinstva većega broja djela sam po sebi nadilazi ideju imanentizma, tj. "stilska formacija" već u svojoj osnovi pred-postavlja ideju intertekstualnosti. No glavni je problem stilske formacije, kao kategorije na kojoj je trebala biti zasnovana metodologija povijesnoga razvitka književnosti, da su kriteriji jedinstva književnih djela različiti za različita razdoblja (tj. za različite stilske formacije), a ponekad su ti kriteriji i dominantno izvanknjiževni (npr. ideja nacionalnoga jedinstva kao vodeća u književnosti hrvatskoga narodnoga preporoda). U tome je smislu knjiga *Stilske formacije*, kao najvažnije Flakerovo djelo posvećeno metodologiji povijesti književnosti, istodobno i poticajno djelo (u pokušaju da zamijeni tradicionalne pojmove poput pravca ili metode) i unutarnje problematično, jer zamišlja povijest književnosti kao smjenu uvijek različitih, neponovljivih stilskih formacija (kompleksa), pa otvorenim ostavlja pitanje postoji li uopće povijesno-stilsko jedinstvo neke nacionalne književnosti.

98

Ekaterina Andreeva: Pojam "stilska formacija" za suvremenog je čovjeka oznaka za prostor pod snažnim utjecajem marksizma. S tom sintagmom Flaker zauzima počasno mjesto zajedno s Malevičem i njegovim "adicijskim elementom" (rus. *pribavočnyj element*). Ipak je u oba navedena slučaja riječ o bitnim problemima umjetnosti, a ne o žongliranju politiziranim riječima. Sam stožerni karakter riječi "stil" govori o njegovu načelnom značenju. U razdoblju romantizma period monostila zamijenjen je polistilom kulture, koji je tipičan ili za prihvaćanje svega (romantizam, eklektika, *Art déco*, postmodernizam) ili se odlikuje dinamičnom smjenom brzozjurećih stilova (rani modernizam i avangarda 1880-ih i 1910-ih). Diskusije o stilskim problemima suvremenosti, koje su bile iznimno aktualne u razdoblju postmodernizma s kraja 1960-ih i početka 1990-ih, svjedočile su o stvarnoj novini u umjetnosti toga vremena. I u tom su smislu različiti teoretičari, poput Flakera, Baxandalla, Jencksa ili Kraussa, nasljedovali veliku epohu teorije Wölfflina i Riegla zajedno s Panfoskim i Warburgom, koja je poticaj dobila preko modernističke umjetničke prakse u koju se učitava živo rađanje stilova. Izraz "bez-stilnost" (rus. *bessil'e*) isto je tako vrijedno obilježje stanja kulture kao i stil. Primjerice, "metamodernizam", taj relativno nov stilski pojam, pozicionira se, kako se i vidi iz prefiksa, iznad ili izvan modernizma i postmodernizma, premda pretendira sačuvati vrijednosna obilježja (avangardne kritičke snage, modernističkog formalnog eksperimenta, postmodernističke otvorenosti i "rizoma"), odričući se postmodernističkoga relativizma. Na taj se način metamodernizam deklarira upravo kao nemogućnost izbora ili "bez-stilnost" u usporedbi s modernizmom i

postmodernizmom. Bez-stilnost se ovdje pojavljuje upravo kao rezultat pojačane koncentracije postmodernističkoga relativizma, zato što je metamodernizam razdoblje metauniverzuma, kada programer više ne stvara virtualnu stvarnost, nego umjetna inteligencija oblikuje samu sebe i novu tehnogenu vizualnu sredinu u kojoj se sve komponente kulture marljivo čiste od vlastite povijesti kao od prostora organskog rasta. Flakerov je termin danas tim aktualniji što je jača bez-stilnost suvremene umjetnosti gurnute u rascjepkanost forme (ovdje je dovoljno spomenuti kratki suvremeni jezik digitalnih poruka ili Facebooka i usporediti ih s raširenim jezikom kratke priče 1920-ih koji je doveden do formulaičnosti ili pak potiskivanje filmova serijalima, što je također primjer za tu tendenciju). Koristeći se terminom Leva Gumiljeva, možemo reći da uočavamo pad očaranosti slikom do kojeg dolazi zbog rasta tehničke preciznosti. Upravo se takva obilježja mogu uočiti u različitim stilovima u godinama njihova zastarijevanja: i u antici, i u kasnoj gotici, i u vrijeme manirizma, i za Luja XVI, i za Napoleona III. Sve nam to omogućuje razmišljanje da se nalazimo u predvorju kvalitativnog pomaka u osjećaju života i pojave novih stilskih formacija.

Vladimir Feščenko: Općenito govoreći, Flaker je pojam “formacija”, koji je po svoj prilici blizak socijalno-diskurzivnoj teoriji Michaela Foucaulta, vrlo uspješno odabrao i primijenio za označavanje krupnih književnih paradigmi (realizam, simbolizam itd.). Sam je Flaker istaknuo da je avangarda, s jedne strane, također “stilska formacija”, a, s druge, da avangardno stvaralaštvo problematizira pojam “jedinstvenoga stila”. Eksperiment u području književnoga stvaralaštva koji se pojavio u prvim desetljećima dvadesetoga stoljeća produktivno je promatrati u okvirima avangardne formacije – cjelovite kulturne sredine koja obuhvaća istodobno i velike fenomene poetskoga jezika (kubizam, kubofuturizam, budetljanstvo, vorticizam, konstruktivizam, apsurdizam) i popratne fenomene umjetničkoga jezika, od likovne umjetnosti (M. Matjušin, P. Filonov, V. Kandinskij) do glazbe (A. Skrjabin, A. Avraamov, A. Lur’e) – i teorijskih koncepcija usmjerenih prema osmišljavanju tih činjenica (znanstvena poetika i znanost o umjetnosti, eksperimentalna lingvistika i stilistika, umjetnička semiotika). U okviru avangardne formacije, čini mi se, treba promatrati eksperiment u području jezičnoga stvaralaštva koji se javlja u prvim desetljećima dvadesetoga stoljeća u Rusiji i u cijelom svijetu. Slijedeći Flakera, osobno preferiram termin “formacija” pred raširenijim terminom “paradigma”, definirajući njime određeni sustav pogleda na svijet, društveno-estetsku ideologiju koja se formirala u konkretnim povijesnim uvjetima i koja ima određenu logičnu liniju razvoja. Pritom, ako su konceptualne sheme i modeli nositelji paradigme, čovjek kao takav nositelj je formacije (usp. izraz “čovjek nove formacije”). Stoga po mojem mišljenju termin “formacija” više

odgovara onoj čovjekovoj i stvaralačkoj situaciji koja se oblikovala u avangardi. Ako pak govorimo o našem vremenu, književnost i umjetnost toliko su se udaljile od svojih tradicionalnih i čak avangardnih okvira da je vrlo teško govoriti o jedinstvenoj formaciji. Jedna od posljednjih stilskih formacija koje su se pojavile u svjetskoj i ruskoj umjetnosti bio je, čini se, konceptualizam. Vjerojatno mnogi likovni umjetnici i pjesnici još uvijek djeluju u okvirima te formacije (postkonceptualizam). Teoretičari u posljednje vrijeme sve češće govore o metamodernizmu kao novom krugu paradigmatičnosti u umjetnosti i svijesti, ali zasad je još rano suditi koliko to možemo smatrati novom "stilskom cjelinom". K tomu, stilovima i formacijama u području umjetnosti sada se počinju suprotstavljati "posthumani" konkurenti ("umjetna inteligencija", neuromreže, veliki lingvistički modeli itd.). Te će pojave uskoro, po svemu sudeći, tražiti "estetsko prevrednovanje" (jedan od čestih i dragih Flakerovih termina!) svih prethodnih formacija i uopće samoga pojma "formacije" povezanog s ljudskim društvom.

Natalija Zlydneva: U povijesti umjetnosti, s kojom sam znatno bolje upoznata nego sa znanošću o književnosti, termin "stilaska formacija" se ne upotrebljava. Daleko se češće govori o stilu, koji se razumijeva u duhu Bečke škole povijesti umjetnosti, kao evolucijski niz formalnih obilježja vizualnog "teksta". Postoji također pojam epohe velikog stila (primjerice baroka), u kojoj se težište također stavlja na smjenu formi. Termin stilaska formacija koji je uveo Flaker vrlo je produktivan, čini mi se, za povijest umjetnosti, jer ne označava stil kao zbir formalnih obilježja, nego kao sustav koji je integriran u semiotičku cjelinu kulture.

Danijela Lugarić Vukas: Kolege iz inozemnih institucija mogu ponuditi bolji odgovor na pitanje o sudbini toga značajnog pojma u međunarodnom kontekstu. U domaćem studiju rusistike pojam stilske formacije nezaobilazan je u podučavanju književnosti jer, s jedne strane, nudi sofisticirano, nepozitivističko polazište za razmatranje književne evolucije i periodizacije. S druge strane, premda se u svojoj uporabi i razradi stilske formacije Flaker ne oslanja na filozofska istraživanja (imao je sumnjičav odnos prema miješanju disciplina), taj pojam zapravo vrlo dobro odzrcaljuje "mimetički krug" Paula Ricoeura koji pretpostavlja da se pretvorba stvarnoga (u značenju izvanknjiževnoga) svijeta u književnome tekstu događa kroz složeni kreativni trofazni proces prefiguracije, konfiguracije i refiguracije.

UR/WSA: *U okviru svojih intertekstualnih i intermedijalnih istraživanja Aleksandar Flaker analizirao je vedute u književnom tekstu. Možemo li to smatrati izlaskom izvan granica imanentnoga pristupa književnom tekstu, na čemu je on u okvirima Zagrebačke stilističke škole inzistirao?*

Aage A. Hansen-Löve: Flakeru i njegovoj skupini uvijek je bilo iznimno važno osloboditi znanost o književnosti uskih filoloških fiksacija isključivo na tekst i otvoriti se prema drugim umjetničkim oblicima i medijima (intermedijalnost). To je bilo ključno za slavistiku: transfer pojmova i koncepata umjetnosti riječi i slikarstva, teorijsko utemeljenje istraživanja intermedijalnosti i integracija ruske književnosti toga razdoblja u internacionalne silnice razvoja s udaljavanjem od prisilne izolacije u Sovjetskom Savezu i sl. Iznimno važna bila je snažna analitička usmjerenost rada na tekstove i polazišta, dakle protiv pukoga sadržajnog, ideološkog ili krutoga povijesnog smještanja umjetničkih tekstova. Uvijek je dosljedno uzimao u obzir teorijski instrumentarij formalizma i strukturalizma, odnosno semiotike – naravno, nikada se ne zadržavajući na pukoj tehničkoj redukciji umjetničkoga na mehaničke postupke. To u jednakoj mjeri vrijedi za povezivanje pojedinih umjetničkih djela i književnih tekstova u intertekstualno polje književnih formacija, koje na razini žanrova, kao i njihovih tematskih i strukturnih posebnosti, pojedino djelo smješta u obzor sinkronog proučavanja. No pritom je svakako u obzir uzimao funkcije dijakronije, odnosno evolucijske čimbenike pojedinih djela.

Dubravka Oraić Tolić: Da, bio je to termin kojim se Aleksandar Flaker oprostio od svoga prvotnoga proklamiranog imanentizma te stvorio novi termin za svoja intermedijalna istraživanja. Flakerov termin "književne vedute" bio je svojevrsni *hommage* imanentnomu pristupu jer je polazio od književnoga teksta, ali je istodobno taj isti književni tekst dovodio u intermedijalne veze sa slikarstvom i tako kršio paradigmu imanentizma.

Willem G. Weststeijn: Gotovo da se podrazumijeva da je Flaker, kao važan stručnjak za avangardu, kolažnu tehniku i tendenciju usmjerenu na rušenje granica, bio zainteresiran za intermedijalnost. No naravno da to ne znači da je time mijenjao ideju o književnosti kao autonomnoj djelatnosti. Književnost se, naravno, suodnosi sa svim elementima izvan same književnosti, ali podrazumijeva autonomiju ili se može proučavati kao autonomna umjetnost.

Jelena Kusovac: Nesumnjivo je da Flakerove književne vedute predstavljaju iskorak izvan granica imanentnog pristupa tekstu i da sinteza književnosti i likovne umetnosti postaje osnov za razvoj interdisciplinarnog i intermedijalnog proučavanja teksta, danas veoma popularnog u humanističkim naukama.

Danijela Lugarić Vukas: Rekla bih da je Flaker u svojim interpretacijama bio uvijek (ne samo u kontekstu veduta) "jednom nogom" (ili barem perifernim vidom) izvan imanentnog pristupa književnome tekstu, što potvrđuju i njegove

analize tzv. proze u trapericama, koje se mogu promatrati kao iskaz manje ili više osviještenog zaokreta od imanentizma prema kulturalnim studijima. Moglo bi se reći da je strukturalizam i formalizam primjenjivao prilično gipko. Njegov je "zaštitni znanstveni znak", uostalom, ruska avangarda – eksperimentalna, montažna, intertekstualna, intermedijalna i politički provokativna, koja samom svojom prirodom zahtijeva diskurzivni pristup. Unatoč tomu što, primjerice u pristupu ruskoj avangardi, od 1. do 10. pojmovnika ističe da je "Na početku [...] i u nas stajala riječ", odnosno da je tekst bio i ostao estetski kreda u krugu znanstvenika okupljenih oko Zavoda za znanost o književnosti, Flaker je u svojim interpretacijama često – ostajući u okvirima filološke analize – nudio odgovore i na pitanja političke i društvene prirode. Jezik je, konačno, i estetska, ali i diskurzivna činjenica.

Josip Užarević: Pravoga (dosljednoga, potpunoga) imanentizma očito nema ni unutar same književnosti, a pogotovu ga nema u cjelokupnoj sferi umjetnosti, gdje se prožimaju ili preklapaju različite umjetnosti – književnost, slikarstvo, glazba, film, arhitektura, kiparstvo, dizajn. Flakerove usporedne analize književnosti i slikarstva zapravo su logičan nastavak njegovih književnokomparativističkih istraživanja u kojima je povezivao (uspoređivao) ne samo pojedina djela različitih pisaca nego i cijele književnosti različitih naroda i kulturnih areala. Može se reći da je istraživanje veduta u književnosti i slikarstvu bilo izraz profesorova dubinskoga interesa za prostor, za kretanje (putovanja), gradove, smjenu perspektiva.

102

UR/WSA: *Pojmovnici ruske avangarde najpoznatiji su rad, slobodno možemo reći "projekt" u europskom kontekstu. Zajedno s Dubravkom Ugrešić Flaker je od 1984. do 1993. pripremio devet pojmovnika, organizirao savjetovanja, susrete europskih rusista. Koliko su zapravo Vama ti pojmovnici značajni? Kako značenje danas ima proučavanje povijesne avangarde?*

Aage A. Hansen-Löve: Konferencije organizirane za stvaranje *Pojmovnika ruske avangarde* predstavljaju samu srž Flakerova djelovanja i njegova utjecaja. I sâm sam vjerojatno dulje od tri desetljeća manje ili više redovito sudjelovao u tome jedinstvenom i utjecajnom pothvatu, čak i u međunarodnom kontekstu. Pritom se radilo – pored stručne razmjene – također o bogatoj atmosferi tih susreta, slobodnoj razmjeni mišljenja na najvišoj razini – kao i o radosti prijateljskog i vrlo životnog zajedništva. Pored pisanih svjedočanstava o tim susretima svim je sudionicima u sjećanju ostala utisnuta upravo atmosfera iznimno ljudskog i kreativnog Flakerova djelovanja. Jednako, naravno, vrijedi i za njegove suradnike i suradnice, koji do danas njeguju i čuvaju duh tih konferencija. To što su prilozi s tih susreta doista redovito objavljavani na hrvatskom, ruskom i dijelom na

njemačkom jeziku još je jedan veliki dokaz Flakerovih postignuća, kao i njegove skupine. Na taj su način ti susreti "ovjekovječeni" i postali su stalan dio slavističkih i općih istraživanja avangarde.

Hans Günther: Aleksandar Flaker postao je internacionalno poznat i priznat prvenstveno svojim projektom posvećenim istraživanjima ruske avangarde. Kako sam i sâm na tome projektu sudjelovao od samoga početka, uz brojne znanstvenice i znanstvenike iz različitih zemalja, želio bih ovom okruglom stolu doprinijeti manje poznatim činjenicama iz doba njegova nastanka. U desetom svesku *Pojmovnika ruske avangarde*, koji je s velikim zakašnjenjem objavljen u Zagrebu 2021. godine, Danijela Lugarić Vukas u svojem uvodnom tekstu "Poslije trideset godina", jednako kao i Aleksandar Flaker u svojem tekstu "Poslije deset godina" iz 1992. godine, već navodi neke prethodnike u bavljenju ruskom avangardom. Danijela Lugarić Vukas u tom kontekstu navodi niz američkih radova (V. Markov, *Russian Futurism: A History*; J. Bowlt, *Russian Art of the Avant-Garde* i Camilla Gray, *The Russian Experiment in Art 1863-1922*) iz 1960-ih i 1970-ih, a Aleksandar Flaker spominje susret s češkim slavistima (Miroslav Drozda, Zdeněk Mathauser) prije Praškoga proljeća. No ta je inicijativa prekinuta sovjetskom intervencijom 1968. godine. U godinama koje su slijedile Njemačka je također odigrala određenu ulogu u istraživanju avangarde. Tako je 1974. godine na Sveučilištu u Konstanzu održana konferencija o ruskoj književnosti 1920-ih na kojoj je Aleksandar Flaker održao svoje izlaganje "Problem ruske avangarde" ("Das Problem der russischen Avantgarde"), predstavivši u njemu već razrađen koncept avangardističke estetike. Prilozi s toga skupa objavljeni su u zborniku pod naslovom *Od revolucije do kongresa književnika (Von der Revolution zum Schriftstellerkongress*, ur. G. Erler i dr., Berlin, 1979). U Saveznoj Republici Njemačkoj otkrivanje ruske avangarde 70-ih godina XX. stoljeća bilo je manje obilježeno znanstvenim djelovanjem, a daleko je više bilo nošeno "lijevim" ili, kako se tada govorilo, kulturnorevolucionarnim polazištima. O tome svjedoče brojni prijevodi autora poput Arvatova, Mejerhol'da, Ćjzenštejna, Tret'jakova i drugih, jednako kao i neke publikacije u časopisu *Estetika i komunikacija (Ästhetik und Kommunikation)*. Vrlo slično bavljenje ruskom avangardom u istom se trenutku odvijalo u Njemačkoj Demokratskoj Republici. Navesti valja radove Fritza Mieraua, prvenstveno njegovo bavljenje faktografskom književnošću Sergeja Tret'jakova. Autor ovih redaka je sredinom 1970-ih u Centru za interdisciplinarna istraživanja na Sveučilištu u Bielefeldu organizirao konferenciju o europskoj avangardi na kojoj je sudjelovao i Aleksandar Flaker. Poslije mi je pričao da ga je, među ostalim, upravo ta konferencija potaknula na njegov vlastiti istraživački projekt. Odlučujući korak u tom smjeru bila je konferencija

koju je Flaker organizirao u Zagrebu u studenome 1977. godine. Prilozi s te konferencije objavljeni su u posebnom broju časopisa *Umjetnost riječi* pod naslovom "Književnost, avangarda, revolucija" (Zagreb, 1981). To je na određeni način bila generalna proba za budući projekt o avangardi, premda su na toj konferenciji tek rijetki referati bili izravno povezani sa središnjom temom. No na konferenciju su se jasno odrazile političke prilike tih godina. Među sudionicima je, doduše, bio Miroslav Drozda, ali nije bilo Zdeněka Mathausera, kao ni Fritza Mieraua, iako je bio najavljen njegov referat o kraju avangarde. Razgovor s Vladimirom Turbinom o Mihailu Bahtinu, vođen izvan dnevnoga reda skupa, u publikaciji je spomenut samo rubno. Zbornik je dopunio izvještaj Fritza Mieraua o izložbi Majakovskoga te tekst Renate Lachmann o dijaloškoj strukturi proze.

U drugoj polovici 1970-ih postalo je sasvim očito da je došlo vrijeme za znanstveno proučavanje ruske avangarde koja je u Sovjetskom Savezu bila tabuizirana i uglavnom zaboravljena. Težište je stavljeno na temeljne pojmove avangarde i na istraživanja njezinih umjetničkih artefakata, što se pokazalo opravdanim, prvenstveno zbog činjenice što u to doba nije bilo moguće proučavati arhive u Sovjetskom Savezu. Kako je Jugoslavija u to doba zauzimala posredničku ulogu između sovjetskoga bloka i zapadnih zemalja, na konferenciji su sudjelovali znanstvenici s Istoka jednako kao i oni sa Zapada. To u to doba nije bilo samo po sebi razumljivo. Flakerov istraživački projekt o ruskoj avangardi bio je u pravom smislu riječi pothvat ostvaren u pravo vrijeme na pravome mjestu. Nažalost, produkti našega zajedničkog rada, objavljeni na ruskome jeziku u časopisu *Russian Literature*, u Rusiji tada nisu bili dostojno vrednovani. Za razliku od toga *Pojmovnik ruske avangarde* (*Glossarium der russischen Avantgarde*, objavio nakladnik Droschl, 1989), koji je sadržavao izabrane radove prethodno objavljene u zagrebačkom *Pojmovniku*, uz uvod Aleksandra Flakera, umnogome je pridonio širenju naših saznanja, kao i naših znanstvenih radova u zemljama njemačkoga govornog područja. (Uvod je bio prerađena verzija izlaganja koje je Flaker održao u Konstanzi 1974. godine.) Snažan utjecaj zagrebačkog projekta odražava se i u činjenici da je beogradska rusistica Kornelija Ičin prije otprilike dvadeset godina pokrenula sličan projekt usmjeren na proučavanje ruske avangarde.

Za kraj nekoliko riječi o našem zajedničkom radu na *Pojmovniku*. Godišnji radni susreti na konferencijama bili su obilježeni iznimno intenzivnom razmjenom mišljenja, i to ne samo o avangardi u užem smislu riječi nego jednako tako o općenitijim pitanjima, poput intertekstualnosti, formalizma, a posebno o problemu intermedijalnosti, koji je Flakeru bio omiljen. Zahvaljujući karizmatičnom Flakerovu djelovanju rad na sesijama odvijao se u opuštenoj, no znanstveno discipliniranoj atmosferi lišenoj ideologije. *Pojmovnik* smo nazivali

simpatično-podrugljivom riječju *pomojnik* (od rus. *pomojka* – jama za smeće). Svi smo nevjerojatno mnogo profitirali od zajedničkoga rada. Zbog svega toga Aleksandar Flaker zaslužuje našu zahvalu.

Josip Užarević: Za Aleksandra Flakera istraživanje avangarde značilo je prebacivanje glavnine istraživačkoga interesa s prošlosti (povijesti) na suvremenost, tj. na književnost i kulturu XX. stoljeća. Ovdje valja istaknuti da je to prebacivanje interesa bilo u Flakerovu slučaju organsko (logično) s obzirom na to da je ruska avangarda bila najuže povezana s ruskim formalizmom kojim se naš profesor, vidjeli smo, već prije bavio... Pritom je Flaker u kompleksno istraživanje avangarde uspio uvući ne samo hrvatsku – zagrebačku i zadarsku – rusističku ekipu (Dubravka Ugrešić, Dubravka Oraić Tolić, Magdalena Medarić, Živa Benčić, Višnja Rister, Zdenka Matek, Rafaela Božić, Anica Vlašić-Anić, Irena Lukšić) nego i književne, glazbene, kazališne te likovne stručnjake iz drugih europskih slavističkih središta od Stockholma i Amsterdama preko Bielefelda, Münchena, Innsbrucka, Beča i Rima do Budimpešte, Sarajeva, Novoga Sada, Beograda, Moskve, Leningrada i Nižnjega Novgoroda. Projekt je trajao deset godina, a za to je vrijeme izašlo devet zbornika posvećenih različitim temama ruske avangarde. Teme su pak bile grupirane oko osoba, književnih skupina, djela te stilskih i poetičkih osobitosti ruske avangardne kulture. Godine 2021. izašao je (s gotovo dvadesetogodišnjim zakašnjenjem) i deseti svezak *Pojmovnika*, a uredila ga je Danijela Lugarić Vukas – predstavnica najmlađega naraštaja zagrebačkih rusista, tj. Flakerova "unuka". Drugi veliki projekt što su ga svojedobno pokrenuli Flaker i njegova ekipa – *Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća* – uspješno nastavlja Jasmina Vojvodić, također rusistica mlađega naraštaja. Čini se da europsko i svjetsko značenje tih projekata, a osobito *Pojmovnika ruske avangarde 1–10*, nije ni do danas dostojno ocijenjeno, mada je dobar dio građe s naših simpozija objavljan paralelno na ruskome u amsterdamskome slavističkome časopisu *Russian Literature* (u kojem je Flaker bio jedan od urednika). Svakako treba reći da je to u drugoj polovici XX. stoljeća bio najopsežniji i najozbiljniji projekt koji se bavio ruskom avangardom kao svjetskom kulturnom pojavom. No činjenica da se sve to odvijalo u Hrvatskoj, i to u vrijeme kada je cijelome socijalističkome svijetu tema avangarde bila više nego sumnjiva, nije pridonosila popularnosti (danas bi se reklo "vidljivosti") Flakerova projekta...

Willem G. Weststeijn: Nema sumnje da je Flakerov avangardni projekt *Pojmovnika ruske avangarde* njegovo najvažnije postignuće. Za vrijeme gotovo najranijih konferencija 1980-ih i 1990-ih – većina njih bila je organizirana na obali istarskoga poluotoka – okupio je desetke stručnjaka koji su diskutirali o

važnim temama i terminima avangarde. Radovi s tih konferencija objavljuvani su na hrvatskom i ruskom jeziku. Radovi na ruskom objavljuvani su u časopisu *Russian Literature*. Gotovo dvadeset brojeva toga časopisa posvećeno je "Zagrebačkom simpoziju" ("Zagreb Symposia"). Svi zajedno donose neprocjenjivu količinu informacija vezanih uz rusku avangardu.

Dubravka Oraić Tolić: Ja sam zapravo znanstvena kći Zagrebačke stilističke škole odgojena na *Pojmovnicima ruske avangarde*. Na jednome od tih pojmovnika obradila sam pojam "citatnosti". To je poslije bila tema moje doktorske disertacije. Bavila sam se i Velimirom Hlebnikovom i objavila svoja istraživanja iz *Pojmovnika* u knjizi na ruskom jeziku *Hlebnikov i avangard* (Moskva: Vest-Konsalting, 2013). Proučavanje povijesne avangarde ima i danas veliku važnost. Povijesna avangarda iz 1910-ih i 1920. obnovila se s drugim funkcijama u fenomenima neoavangardnih pokreta 1960-ih i postala most prema postmoderni i postmodernizmima.

106

Natalija Zlydneva: Povijesna uloga Flakera kao organizatora grupe znanstvenika koji su radili na *Pojmovnicima* ne može biti precijenjena. Uspio je okupiti pravu zvjezdanu grupu europskih slavista, kojima su se, kada je to postalo moguće zahvaljujući perestrojki u SSSR-u, priključili i znanstvenici iz Rusije. Za mlade i još sasvim zelene, kakva sam i sama tada bila, rad na *Pojmovnicima* bio je snažan poticaj intelektualnom razvitku i profesionalna škola od velikog značaja. Sjajan je sam po sebi trud koji se pokazao kao rezultat rada tijekom deset i više godina: osmišljavanje teorijskih osnova formalizma, poetike povijesne avangarde, zajedno s medijskom kulturom, otvaranje arhivskih materijala bili su ne samo prvi nego i najznačajniji koraci humanistike u svladavanju osnovnog fenomena kulturne povijesti XX. stoljeća. Nažalost, u glavnini ruskih znanstvenih radova iz područja povijesti umjetnosti dosezi te škole do danas nisu dovoljno poznati.

Vladimir Feščenko: Smatram da je to jedan od najvažnijih dosega znanosti o avangardi u XX. stoljeću. Osobno sam se upoznao s *Pojmovnikom* u njegovoj njemačkoj verziji (skraćenoj u usporedbi s hrvatskom) i izvukao iz njega mnoštvo sustavnih informacija o ključnim terminima ruske avangarde. Listao sam i, koliko sam mogao, čitao u Moskovskoj knjižnici inozemne literature (tzv. "Inostranka") i hrvatske pojmovnike u devet svezaka, diveći se veličini zamisli. *Pojmovnik* nije naprosto rječnik, to je rječnik koncepata koji otkriva nevjerojatnu intelektualnu moć avangardnih koncepcija od 1910. do 1930. Upravo taj spoznajni sustav i kritički diskurs o umjetnosti povijesne avangarde bit će značajan uvijek i za svako doba. Zato njegovo proučavanje i osmišljavanje ne prestaje biti manje bitno sada,

stotinu godina nakon prve avangarde. Moj je znanstveni učitelj, akademik Jurij Stepanov, govorio: "Avangarda je vječna", odnosno nije samo povijesna nego i natpovijesna, a to znači aktualna u svakom povijesnom i vremenskom trenutku. Važno je da je *Pojmovnik (Glossarium)* plod dugogodišnjih istraživanja i kolektivnih rasprava, što mu pridaje enciklopedijsku vrijednost. Mogu samo iskazati žaljenje što, barem u skraćenoj verziji, nije preveden na ruski i što nije toliko dobro poznat ruskim istraživačima, premda se, naravno, u knjizi A. Flakera iz 2008. godine neki koncepti ruske avangarde pojavljuju kao članci. Sada je nešto slično *Pojmovniku* razrađeno u četverosveščanoj *Enciklopediji ruske avangarde* koja je, čini mi se, nastajala između ostalog i pod utjecajem Flakerovih radova.

Jelena Kusovac: *Pojmovnik ruske avangarde* jedan je od najznačajnijih interdisciplinarnih projekata koji se pojavio na našim prostorima, okupivši više od 50 naučnika iz nekadašnje Jugoslavije, Sovjetskog Saveza, Poljske, Švajcarske, Nemačke, Italije, Mađarske i Austrije. Ti zbornici su predstavljali prvi kontakt s teorijom i estetikom ruske avangarde, koja se u velikoj meri razvijala oko zagrebačke književne škole 80-ih i 90-ih godina XX veka. Da je proučavanje ruske avangarde bilo prisutno i u srpskoj rusistici, svedoče istraživanja Milivoja Jovanovića i Kornelije Ičin, koja već dvadeset godina organizuje međunarodne naučne konferencije na Filološkom fakultetu u Beogradu. Kao rezultat tih konferencija objavljeno je više od 20 zbornika posvećenih avangardi, postavangardi i nezvaničnoj ruskoj umetnosti, što ukazuje na većitu aktuelnost ruske avangarde.

Danijela Lugarić Vukas: Osim Dubravke Ugrešić na tom su projektu sudjelovali i brojni drugi domaći rusisti i slavisti: od Dubravke Oraić Tolić i Elvire Ratković do Igora Živkovića i Višnje Rister. To je doista bio jedan od prvih uključivih, europskih kolektivnih projekata u domaćoj filologiji i ovdje se uvriježio stav da je "znanstvena domovina" ruske avangarde upravo Zagreb. Primjerice, Bogdan Kosanović u časopisu *Dnevnik* piše osvrt na 10., jubilarni sastanak u studenom 1990. te mu laska bombastičnim riječima u naslovu svojega teksta "Svetsko otkrivanje ruske avangarde". Ipak, sam je Flaker ponešto kasnije, pišući uvodni tekst povodom konferencije 1992. godine, pisao da povijest zajedničkog rada na pitanjima ruske avangarde nije u Zagrebu ni započela niti će u Zagrebu završiti. Međutim, istina jest da je Zagreb tijekom cijelog desetljeća (kraj 1970-ih i 1980-e) bio središte najsustavnijih analiza ruske avangarde i pritom je promovirana forma pojmovničkog bavljenja temom, koju su poslije prihvatili brojni drugi, danas svjetski poznati znanstvenici. Svojevremeno sam u arhivi kulturnog zagrebačkog Zavoda za znanost o književnosti, pripremajući se za okrugli stol o odnosu književnosti i revolucije, pronašla i gotovo u potpunosti uređen 10. pojmovnik ruske

avangarde koji tada, početkom 1990-ih, nije bio objavljen. Odluka o objavljivanju 10. pojmovnika 2021. godine nije bila motivirana samo željom da se zaokruži jedna pozornosti vrijedna priča, nego i time što su pripremljeni tekstovi i danas, punih trideset godina poslije, aktualni po svojem pristupu književnosti i kulturi. Povijesna avangarda, kako je nazivate u pitanju, bitna je kao svojevrsni koncentrirani izraz političnosti književnosti koja je u užem filološkom smislu rubno, ali i uvijek aktualno istraživačko pitanje. Također, čini se da u današnje vrijeme gotovo apokaliptične i globalne nemogućnosti vjere ne samo u bolju nego i u bilo kakvu budućnost ruska avangarda, sa svojom snažnom, mladalačkom, strastvenom i nepokolebljivom vjerom u mogućnost izgradnje nekog novog, boljeg svijeta posredstvom umjetničkih intervencija u hegemonijske kulturne narative (Lyotardove "velike priče" – *métarécit*), može ponuditi ljekovitu povijesnu lekciju: nakon nulte točke čovječanstvo se ne može nastaviti kretati prema minusu – prije ili poslije mora krenuti prema plusu.

UR/WSA: *U kojoj su mjeri Flakerova istraživanja (njegova metodologija, terminologija i sl.) utjecala na Vaša istraživanja? O čemu ste se Vi osobno sporili s Flakerom i njegovim tezama?*

108

Aage A. Hansen-Löve: Djelovanje tih konferencija, kao i Flakerove metodologije na moja vlastita istraživanja višeslojno je i tijekom godina sve se više razvijalo. Općenito bih spomenuo svoje studije o temeljima intermedijalnosti, posebno o određenim postupcima koji su se nalazili u prostoru međudjelovanja umjetnosti i književnosti (pojmovi poput "faktura", "sdvig" /pomak/, "vešč" /predmet/, "motivirovka" /motivacija/ i dr.). Usto mi je otvorio mogućnost da svoje vlastite studije o ruskoj avangardi uvrstim u širi međunarodni okvir te da raspravljam o njima, što je imalo doseg daleko izvan granica konferencija posvećenih *Pojmovniku*. Valja spomenuti i kontakte s Flakerovim suradnicama i suradnicima u Zagrebu, tj. Lovranu, jednako kao i sa sudionicama i sudionicima konferencija iz Rusije, Italije, Njemačke i drugih zemalja. To mi je također otvorilo kontakte s autoricama i autorima za časopis *Wiener Slawistischer Almanach* kojemu sam bio dugogodišnji glavni urednik.

Dubravka Oraić Tolić: Profesor Flaker bio je mentor mojoj doktorskoj disertaciji *Teorija citatnosti*. Ja sam u disertaciji proširila pojam avangarde na druga područja kulture, pa i na politiku 1930-ih, na filozofiju 1950-ih, na neki način na sva kulturna područja. To sam učinila istodobno kada i Boris Groys. Profesor Flaker zamolio me da to poglavlje izostavim iz disertacije kako ne bismo na obrani polemizirali, no dopustio mi je da ga objavim u knjizi. Tako moja disertacija ima "rupu", no knjiga je i na hrvatskome jeziku i u njemačkome prijevodu (*Das Zitat*

in *Literatur und Kunst*, Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag, 1995) cjelovita kako sam ju tada zamislila, dakle sadržava pojam avangarde u širem smislu ne samo umjetnosti nego i drugih kulturnih područja, nešto kao oblik radikalnih modernizama u umjetnosti, ali i društvenih fenomena od 1910-ih do kraja 1960-ih.

Natalija Zlydneva: Susret s Flakerom (a riječ je o početku nezaboravnih 1970-ih) i mogućnost uključivanja u grupu oko *Pojmovnika* smatram jednim od najvećih uspjeha u svojem životu. Na moja je istraživanja, prije svega, utjecao interdisciplinarni pristup kulturnom tekstu, razmatranje likovne umjetnosti u njezinoj neposrednoj vezi s književnim tekstom. Flaker je bio sjajan poznavatelj likovne umjetnosti, volio ju je. Sjećam se naših posjeta moskovskim kolekcionarima, u ono vrijeme još gotovo podzemnim: njegova razmišljanja o slikarstvu bila su nevjerojatno duboka i oštroumna. Danas se njegova metodologija usporedne analize čini samorazumljivom, ali tada je za mene sve to bilo novo i zapanjujuće prodorno. Pronicljivo zblizavanje, umijeće da se uvidi staro iz začuđujuće novog rakursa (u tome Flaker, nema sumnje, nasljeduje samu avangardnu praksu), sama terminologija – sva ta Flakerova znanja ne zastarijevaju jer su utemeljena u bazičnim znanjima iz najrazličitijih znanstvenih oblasti, ne samo humanističke. Čovjek dviju epoha i različitih kultura, jezika, književnih tradicija, Flaker se u naše vrijeme može činiti poput naivnog sanjara (premda se znao i narugati!), iznimno istančanog esteta, ali uvijek je bio visoko kompetentan znanstvenik s bespriječornom reputacijom.

Ekaterina Andreeva: U zborniku radova posvećenom sjećanju na N. I. Harđieva *Poezija i slikarstvo* (*Poezija i živopis*, ur. M. B. Mejlah i D. V. Sarab'janov, Moskva, 2000: 241–247) bio je objavljen članak A. Flakera “Oslinij hvost. Ob odnom samonaimenovanii” (“Magareći rep. O nazivu jedne skupine”).¹ To izvrsno i složeno istraživanje razotkriva odnos M. Larionova prema *Karo dečku* (*Bubnovyj valet*, 1910): kako im je on, razočaravši se slikarstvom “dečka” (jer je bio autor naziva te slikarske skupine), odlučio pokazati *Magareći rep* (*Oslinij hvost*, 1911). Uostalom, u tom tekstu ima puno više sadržaja nego u mojem kratkom prepričavanju. Isprva Flaker predstavlja raznolike simboličke osnove naziva avangardnih izložbi i skupina 1907–1910. (*Vijenac /Venok/, Stefanos, Savez mladeži /Sojuz molodeži/*) i široko asocijativno polje naziva *Karo dečko*; zatim analizira značenjsku vezu Larionovljeva naziva *Magareći rep* s umjetničkom provokacijom koja se odigrala prije, 1910. godine u pariškom *Salonu nezavisnih* eksponiranjem slike *Sunce zaspalo nad Jadranom* (*Et le soleil s'endormit sur l'Adriatique*) izmišljenoga

¹ V. tekst na hrvatskom u časopisu *Republika*, 50, 7–8, 1994: 119–125.

umjetnika Boronalija, u čijem je prezimenu šifriran anagramski nadimak "magarac". Flaker dokazuje da su i prezime, kao i naziv slike "izazov sunčanom vitalizmu moderne" i futurizmu (umjetnosti Jadrana). Posudivši "magareći diskurs" protiv aktualne umjetnosti Zapada, Larionov je pokazao oštru opoziciju svoje slobodne slikarske manire, rekli bismo "slobodne likovnosti", postkubističkom geometrizmu *Karo dečka*. Prema Flakerovu mišljenju, on suprotstavlja slobodu sustavnosti i teoretiziranju. Manifest *Zrakisti i budućnici* (*Lučisty i budućnici*, 1913), uperen protiv *Karo dečka* i *Saveza mladih*, Flaker promatra kao "pogovor" *Magarećem repu* zbog toga što se tekst obraća "prostim i nedirnutim ljudima" i naivnom slikarstvu. A samu fakturu zrakizma definira pomoću Cvetaevina pojma iz eseja o slikarstvu Gončarove – "zamah namaza" (*vzmah mazka*). U završnici Flaker suprotstavlja intuitivni zamah Larionovljeva namaza sustavnoj glazbenoj fakturi Kandinskijeve apstrakcije i Malevičevu suprematizmu, pritom tvrdeći da je unatoč "tehničkim" i znanstvenim motivacijama zrakizma riječ o "apstrakciji" koja je polazila "od 'mazanja', ali više ne slučajnoga – kakvo se pripisivalo magarcu Lolou iz kabareta Lapin agile u Parizu 1910" (*Republika*, 1994: 124). Dakle, čitatelj se kreće prema kraju preko neslučajnosti koja se pretvara da je tek puka slučajnost kako bi potvrdila svoje pravo na intuiciju i anarhističku slobodu. Na samom kraju te točno izložene putanje lik "magarećeg repa" sa svojim "zama hom namaza" predstavlja, po mojem mišljenju, asocijaciju koja zahtijeva povijesnu konkretizaciju. Možemo, naravno, promatrati zrakistički *Portret lude* (*Portret duraka*) ili *Zrakastu kobasicu i skušu* (*Lučistaja kolbasa i skumbrija*, obje su slike iz 1912. godine) nastavkom slobodno naslikanim "zama hom namaza" tiraspoljskih "portreta" domaćeg slikarstva iz vremena Prve ruske revolucije, *Svinja* (*Svin'i*) ili *Kupačica* (*Kupal'sčicy*) iz 1908. ili prologom *Pomadi*. Međutim, mora se ovdje naglasiti trenutak naglog rasta likovne napetosti između fovizma i zrakizma. Larionovljevo slikarstvo čuva svoju tonalnost – drskost intelekta i plastike koja je posve različita od avangardne sustavne simfoničnosti Kandinskog i ekvivalent je puno radikalnije glazbe, ako ne slikarske, onda prave zvučne, poput one Igora Stravinskog. Za razliku od Larionova, Gončarova se od 1900. do 1910-ih ne mijenja tako naglo; ona iskreno čuva svoj živi harmonični zamah namaza koji utjelovljuje disanje okolnoga svijeta, upijajući tako u sebe čitavu plastičnu filogenezu konkretnoga prostora i vremena. Ona samo jednom odlazi u *Pustoš* (*Pustota*) najnovije apstrakcije. No Larionov u zrakizmu vrši ozbiljnu promjenu koja mu dopušta rastopiti ludu, kobasicu i skušu u snažnom polju kozmičkih bljeskova boja. Ovdje upravo slikarstvo jasno pokazuje jedinstvo svijeta koje se ne zbiva na konkretnom mjestu, odnosno ne tek na površini platna ili stranice knjige, nego u zamišljenoj beskonačnosti izvan granica slike. Ekaterina Bobrinskaja opisuje

Larionovljevi zrakizam kao mlaz "atomarnog" protoka boje (Bobrinskaja, E. A., "Mihail Larionov: zrenie/voobražanie". U: *Iskustvoznanie*, 3, 2022: 10–61) i istodobno, za razliku od futurističkoga slikarstva, u većoj mjeri kao "apstraktno umovanje". Uostalom, ona u zrakizmu primjećuje i "dekonstrukciju znanstvenih stereotipa svojega vremena" i "predosjećaj dadaističke estetike" (Bobrinskaja, E. A., "Lučizam Mihaila Larionova i talijanski futurizam. Materija i pustota". U: *Iskustvoznanie*, 3, 2020: 34, 37). Ja bih korigirala vektor dadaizma prema pokretu OBERIU koji se u simboličkom smislu razlikuje od dade i povezan je i s ruskim modernizmom-simbolizmom i s marginaliziranim duhovnim tradicijama. Zrakizam s te strane najavljuje mističko-filozofsku hipotezu Daniila Harmsa o pet "predmeta lebdećeg značenja" koji povezuju sve između sebe i razotkrivaju zaumno – s onu stranu ljudske logike. Zaumni element zrakizma srodan je ideji svejedinstva koja je oduševila organsku tradiciju ruske avangarde: on vidljivo postoji u drugim njezinim "redakcijama" u Guro, Matjušina, Hlebnikova i Filonova. On objedinjuje budućnost – alogičnu sliku najnovijega svijeta i drevni svijet, pa su jedan od mogućih formalnih izvora zrakizma u Larionovljevu stvaralaštvu staroobredne drvene rezbarene ikone s naglašenim zrakastim sjajem oko križa (v. posebice primjere staroobrednih prototipova u predavanju N. Gur'janove *Staroobredna tradicija u stvaralaštvu Mihaila Larionova / Staroobradčeska tradicija v tvorčestve Mihaila Larionova/*, dostupno na YouTubeu). Ta neindividualna starinska disciplina mišljenja koja u svojim zrakama rastvara i ekspresivne zamahe "magarećeg repa" i individualizam umjetnika modernista dopušta zrakizmu da se iz avangardne ekscentričnosti pretvori u središnje otkriće univerzalnog povezujućeg svijeta i stvaralačke prakse. To je ujedno najviši doseg Larionova kao umjetnika i teoretičara. Zanimljivo je da u zborniku *Poezija i slikarstvo (Poèzija i živopis')* nekoliko stranica nakon Flakerova članka nalazimo potvrdu prije rečenom, u tom smislu i u vezi s "magarećim diskursom". To se događa u referatu Il'je Zdaneviča "Iliazda" koji je objavio Régis Gayraud. Suvremenici su uvijek osjetljivi prema nijansama značenja koje su potomci propustili: Zdanevič naglašava razliku između, s jedne strane, slučajnosti (igre slučaja) i zauma kod Larionova i, s druge strane, pravog autora slike Lolo, zajedno s njegovim nasljednicima dadaistima. On tako tvrdi da je Larionov mogućnostima "magarećeg diskursa" pristupio drukčije od pariškog izumitelja, a "41⁰" nisu "dadaističke ospice". Potonju razliku Zdanevič ilustrira jednostavnim primjerom: "Moje netaleantirano stvaralaštvo... jest brada koja raste na licu leša. Dadaisti su crvi koji piruju: to je naša osnovna razlika. Oni su došli izvana, ja sam izdanak na tijelu koje nikada nije bilo živo" (Riječ je o lešu umjetnosti – E. A., Zdanevič, I. "Iliazda. Na dne roždenija". Cit. prema Gejro, R. [Régis Gayraud]. Referat I. Zdaneviča "Iliazda" (Pariz, 12. svibnja 1922), u:

Poezija i živopis. Sbornik trudov pamjati N. I. Hardžieva, Moskva, 2000: 524, 528, 532, 534). Na taj način Zdanevič u svojem referatu daje seminar performansa kao organskog jurodstva, suprotstavljajući se najnovijoj pariškoj umjetnosti koja ga okružuje i njezinim dekonstruktivnim ironično-kritičkim praksama.

Vladimir Feščenko: Upoznao sam se s nekim radovima Aleksandra Flakera početkom 2000-ih, kada sam pisao disertaciju o jezičnim eksperimentima avangardne književnosti. Privukao me njegov polisemiotski pristup književnome djelu. U analizama tekstova A. Belog ili V. Hlebnikova osjeća se manjkavost aparata filološke analize i nužnost obraćanja inosemiotskim kodovima: vizualnom, glazbenom itd. Čitanje članaka profesora Flakera i njegovih kolega iz Zagrebačke škole pomoglo mi je snaći se u tim intermedijalnim labirintima.

Jelena Kusovac: Flakerova istraživanja su predstavljala polazišnu osnovu za proučavanje ruske avangarde naročito kada se uzme u obzir interdisciplinarni pristup i veza između književnosti i slikarstva na kojoj je on insistirao, a koja je izvanredno predstavljena u knjigama *Ruska avangarda*. Takođe, osim interdisciplinarnosti izdvojila bih i intertekstualno proučavanje književnosti kako kod Flakera, tako i u naučnim studijama M. Jovanovića i K. Ičin.

112

Danijela Lugarić Vukas: U svojoj sam se doktorskoj disertaciji, obranjenoj 2010. godine, nekoliko mjeseci prije Flakerove smrti, bavila ruskim bardima, odnosno kantautorskom poezijom u sovjetskoj ruskoj kulturi jugovine i stagnacije (od 1956. do 1970-ih). Moj je interes za popularnu kulturu, kao i za upravo to, tranzicijsko razdoblje ruske sovjetske kulture, umnogome potaknut upravo Flakerovim intermedijalnim studijama, njegovim pionirskim istraživanjima popularne kulture (primjerice u analizama tzv. proze u trapericama), kao i njegovim osobnim doživljajima sovjetskih 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća. U tom kontekstu vrijedi također istaknuti da je odabirom tema svojih istraživanja (od ruske avangarde do proze u trapericama), kao i samim pristupom (primjerice poetika osporavanja) Flaker propitivao književni i umjetnički kanon, otvarajući njegove granice (ruske, ali i domaće književnosti) i prema dotad neinstitucionaliziranim književnim i umjetničkim formama, što je u velikoj mjeri potaknulo i moj ondašnji interes za ruske barde, a i poslije – za slabije kanonizirane pojave u ruskom književnom stvaralaštvu.

Josip Užarević: Za sebe mogu reći da sam mu oduvijek, još od studentskih dana, bio unutarnja, rekao bih "konstruktivna", a u završnici Flakerova života i prijateljska opozicija. Neobično širokih znanja i interesa – Flaker je na simpatičan način bio pragmatičan i hedonističan: nije uživao samo u književnosti i slikarstvu,

nego i u jelu, pilu, cigaretama, putovanjima, ugodnu društvu. To nadalje znači da ga nisu zanimala “prokleta” (nerješiva) pitanja o smislu umjetnosti, povijesti, velikih ili malih događaja, što ih je npr. postavljala filozofija. Čini se da ga nimalo nije mučila transcendencija... Ne sjećam se da smo ikad razgovarali o Bogu, o smrti ili o bilo kojim drugim “graničnim pitanjima”, mada je Flaker sigurno imao iskustvo takvih “graničnih stanja” u Drugome svjetskome ratu, a potom u vlastitim ozbiljnim bolestima te u umiranju mnogih bliskih mu ljudi. U metodologijskome je pogledu Flaker izrazit komparatist: uživao je u pronalaženju veza među različitim fenomenima, pa se može reći da je asocijacionizam bio možda njegov najveći dar. To je davalo svježinu i spoznajnu draž njegovim uvidima, ali tu, kako se meni barem čini, nije bilo ambicije da se zahvati cjelovita slika istraživanih fenomena. Profesora nisu zanimale tipologije, nije težio iscrpnoj, sveobuhvatnoj ili “konačnoj” obradbi teme, a kolažiranje fragmenata omiljen mu je postupak u komponiranju knjiga.

Willem G. Weststeijn: Budući da sam se bavio ruskom avangardom i osobno sudjelovao na Zagrebačkim simpozijima, umnogome sam profitirao od rezultata toga projekta. Vrlo zanimljiva bila su mi Flakerova razmišljanja o periodizaciji i odnosu književnosti i drugih umjetnosti o kojima smo raspravljali s Mojmírom Grygarom, također izvrsnim znanstvenikom u području ruske avangarde i intermedijalnosti, kada je Flaker bio gostujući profesor na Katedri za slavistiku Sveučilišta u Amsterdamu. Te su diskusije bile iznimno plodne i dijelom su utjecale na moje ideje o periodizaciji književnosti.

113

UR/WSA: Jedan od Flakerovih istraživačkih pravaca je komparatistika. On se uglavnom bavio hrvatskom književnošću u odnosu prema europskoj. Kakav je doprinos Flaker dao europskoj komparatistici?

Danijela Lugarić Vukas: Na ovo će pitanje bolji odgovor dati inozemni sugovornici. No u kontekstu domaće filologije, jasno je da su njegove poredbene analize i danas aktualne jer je sličnosti i razlike među slavističkim književnostima temeljio na svojem dobrom poznavanju gotovo svih jezika čijim se književnim stvaralaštvom bavio, što je jedan od razloga zbog kojeg njegove poredbene studije nisu utemeljene samo na usporedbama sadržaja književnih tekstova, nego uključuju i dublje mehanizme posredstvom kojih književni tekst proizvodi značenje. Također je bitno primijetiti da se Flaker u takvim studijama nadovezivao na postojeću tradiciju komparatistike u domaćoj filologiji, no u njima je izgrađivao problemske, konceptualne modele za koje su političko-društvene prilike bile tek od perifernog značenja. S obzirom na to da je u međunarodnim krugovima bio ugledan i utjecajan književni povjesničar, svojim je komparatističkim studijama

utjecao na stvaranje zajedničkog konceptualnog, istočnoeuropskog i/ili srednjoeuropskog kulturnog prostora koji dokazuje da književni tekst i umjetnički postupci nadilaze geopolitičke granice. Književno je stvaranje u svojoj biti transnacionalno i stoga uvijek u sebi posjeduje u većoj ili manjoj mjeri emancipatorski potencijal.

Willem G. Weststeijn: Nisam baš upućen u hrvatsku književnost, ali način na koji je Flaker povezivao književnost relativno male zemlje s europskom književnošću sjajan je i daje izuzetan doprinos komparativnoj književnosti. Ne znam ni za jednu sličnu studiju u mojoj zemlji koja bi istraživala nizozemsku književnost u europskom kontekstu.

Dubravka Oraić Tolić: Zajedno s germanistom Viktorom Žmegačem rusist Aleksandar Flaker u svojim je komparatističkim istraživanjima doprinio poznavanju i afirmaciji hrvatske književnosti u svijetu. To se posebice odnosi na Miroslava Krležu. Možda je i taj doprinos međunarodnoj komparatistici i slavistici razlog što sam svoju knjigu *Zagrebačka stilistička škola* podnasloвила terminom "Zlatno doba hrvatske znanosti o književnosti". Aleksandar Flaker jedan je od stupova toga "zlatnoga doba".

114

Jelena Kusovac: Aleksandar Flaker je dao značajan doprinos evropskoj komparativistici svojim radom na polju književne teorije i komparativne književnosti. Istraživanja je objavio u knjizi *Književne poredbe* (1968), a zajedno sa Krunoslavom Pranjićem uredio je zbornike *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima: od narodnoga preporoda k našim danima* (1970) i *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* (1978). Flakerova istraživanja fokusirala su se na teme poput recepcije književnih tekstova, intertekstualnosti i međukulturnih uticaja u književnosti. Njegovo promovisanje ideje o "složenosti kulture" kao i analiza književnih tekstova kroz prizmu međukulturnih i međujezičkih odnosa doprineli su razumevanju složenih interakcija različitih tradicija i kultura.

Josip Užarević: Aleksandar Flaker bio je Europejac *par excellence*. Već sam spomenuo da je poznao sve najvažnije europske jezike i kulture te gotovo sve slavenske književnosti. Deklarativno je izražavao svojevrstu odbojnost prema Istoku i drugim "egzotičnim" zemljopisno-povijesnim zonama. Zato je izvrsno poznao sve galerije, knjižnice, znamenitosti i restorane ne samo europskih prijestolnica nego i manjih gradova. A to se pogotovo ticalo poznavanja Hrvatske i drugih područja bivše Jugoslavije. Svakako vrijedi istaknuti da je na međunarodnim slavističkim kongresima i savjetovanjima u svoje komparatističke nastupe (predavanja, referate, članke) redovito uključivao teme iz hrvatske književnosti. Stav da u osnovi komparatistike kao književnoznanstvene discipline treba biti

nacionalna književnost (u ovome slučaju hrvatska) Flaker je naslijedio od svojega učitelja Josipa Badalića. U danome kontekstu nije naodmet spomenuti i svojevrsni Flakerov patriotizam. Za razliku od Poljske, u kojoj je rođen i koju je očito smatrao "zadanom" domovinom, Hrvatsku je smatrao "izabranom domovinom". Znao je parafrazirati stihove iz Mažuranićeva spjeva *Smrt Smail-age Čengića*: "Djedi moji ne rodiše se tudijer. / Oci moji ne rodiše se tudijer. / Ni ja sam ne rodih se tudijer. / Al ja ljepše na svijetu neimam."

UR/WSA: *Može li se govoriti o aktualnosti njegovih istraživanja u području mladenačke proze (proze u trapericama)?*

Jelena Kusovac: *Proza u trapericama* je jedno od najznačajnijih dela hrvatske komparativistike i smatram da je nezaobilazna studija kada se govori o romanima nastalim pod uticajem bitnika. I danas istraživači koji se bave prozom, recimo, Bore Ćosića, Mome Kapora, Vidosava Stevanovića i Milana Oklopdžića moraju da se osvrnu na Flakerova istraživanja.

Josip Užarević: Može se govoriti o najmanje dvije protege Flakerove aktualnosti. Prva je vidljiva na razini književnoznanstvene terminologije. Nazivi kao što su "pojmovnik", "začudnost" (prijevod riječi *ostranenie* Viktora Šklovskoga), "proza u trapericama" ili "jeans-proza", "stilska formacija" i dr. ostat će trajan metajezični inventar naše književne znanosti i jezikoslovlja. Druga protega Flakerove aktualnosti iščitava se na metodologijskome planu. Vidjeli smo da je on zagovarao "immanentni pristup", ali je i sam nužno iznevjeravao princip imantnosti služeći se u svojim istraživanjima poredbenoknjiževnom metodom (koju danas nazivamo intertekstualnošću), kao i zalaganjem u druge medije (intermedijalnost). U toj metodologijskoj otvorenosti Flaker ostaje trajno aktualan.

Dubravka Oraić Tolić: Svakako. Svojom knjigom *Proza u trapericama*, najprije na njemačkome, a zatim i na hrvatskome jeziku, Aleksandar Flaker među prvim se književnim znanstvenicima odmaknuo od elitističkoga kanona i uveo u znanstveni obzor popularnu kulturu mladih. Tako je i sam pridonio rađanju postmoderne kulture, premda nikada nije prihvatio termine postmoderne i postmodernizma.

Danijela Lugarić Vukas: Istaknula bih barem dva i danas aktualna aspekta toga pojma: prvi je poredbeni moment (stvoren je konceptualni model na temelju književnih tekstova pisaca koji stvaraju u podudarnim društveno-političkim okružjima), a drugi to što je riječ o studiji u kojoj su, kao što je poznato, traperice više stav nego odjevni predmet, tj. studijom se začinje semiotički pristup knji-

žvnosti i kulturi te otvara prostor kulturalnostudijskim analizama. Zanimljivo je primijetiti da je riječ o jednom od pojmova koji su se tako dobro ukorijenili u domaćim proučavanjima književnosti i kulturalnim studijima da se više i ne povezuju s Aleksandrom Flakerom. Takva popularnost i široka rasprostranjenost pojma svjedoče o još jednom pozornosti vrijednom elementu njegova nasljeđa, a to je talent da različite književne i kulturne fenomene obuhvati zajedničkim pojmom koji je s jedne strane dovoljno precizan u znanstvenom smislu, a s druge dovoljno savitljiv (gibak, igriv) da bi zaživio i u popularnokulturnom prostoru. Flaker je, uostalom, autor brojnih za široku uporabu zahvalnih pojmova: od već spomenute "stilske formacije" preko "optimalne projekcije" i "poetike osporavanja" do "nomada ljepote".

Natalija Zlydneva: Mislim da je Flaker bio začetnik proze u trapericama i donekle njezin pokretač u Hrvatskoj. U ranoj prozi Dubravke Ugrešić vidi se utjecaj Flakerove književnoznanstvene škole, posebice u tipičnoj (samo)ironiji, intertekstualnoj igri, interesu za granice različitog tipa, marginalije i, naposljetku, za intelektualnu slobodu.

116

UR/WSA: Na koji se način Flaker i njegov znanstveni rad mogu prenijeti današnjem naraštaju studenata?

Dubravka Oraić Tolić: To se može najbolje učiniti preko Flakerovih autor-skih termina kao što su "stilske formacije", "književne vedute", "proza u trapericama" i dr. Pri tome je osobito važan njegov pojam avangarde. Flaker je zajedno s Peterom Bürgerom najvažniji teoretičar avangarde. Ono što je za Flakera "stilska formacija avangarde", to je za Petera Bürgera "povijesna avangarda". Oba autora smatraju avangardu povijesnim fenomenom i smještaju je u isto vremenski ograničeno razdoblje zapadne kulture: od 1910-ih do sredine 1930-ih. Vjerujem da bi mladi naraštaji i na hrvatskoj i na međunarodnoj akademskoj sceni rado znali da su jedan hrvatski i jedan njemački autor neovisno jedan o drugome istodobno stvorili isti pojam povijesne avangarde.

Willem G. Weststeijn: Općenito su studenti danas manje zainteresirani za suvremenu književnu znanost utemeljenu na formalizmu dvadesetoga stoljeća i strukturalizmu. U budućnosti će se takva istraživanja revalorizirati i u njima će radovi Aleksandra Flakera igrati važnu ulogu.

Natalija Zlydneva: Studentima treba objašnjavati da je Flaker bio oličenje znanstvenika sveobuhvatne erudicije i izvrsnog poznavanja književne materije; da nije bio naprosto "stručnjak", nego istinski znanstvenik; bio je tip intelektualnog

radnika koji je integrirao znanja i širio njihove horizonte, odnosno one ideale kojima trebaju težiti svi oni koji žele ostati u znanosti i u njoj biti iskreni i poštteni.

Jelena Kusovac: Flakerove naučne studije treba da budu uključene u obaveznu ili preporučenu literaturu za određene kurseve ili istraživačke projekte. Mogla bi se organizovati predavanja i seminari u kojima bi se diskutovale Flakerove teorije i metodologije istraživanja. Takođe bi se mogle organizovati radionice i diskusije na temu Flakerovih radova, što bi omogućilo studentima da razmenjuju ideje i istražuju teme koje je Flaker istraživao, pružajući im priliku da primene njegovu metodologiju i teoriju na aktuelne probleme, koji bi se najpre ticali interdisciplinarnog proučavanja književnosti.

Danijela Lugarić Vukas: Prije svega, naravno, direktnim uvođenjem njegovih istraživanja u nastavni proces, ali i prihvaćanjem i primjenom jednog od "Flakerovih poučaka": da, naime, intelektualno poticajni mogu biti i oni književni i drugi tekstovi kulture koji se nalaze izvan užeg obzora književne kritike. Štoviše, upravo takvi tekstovi često bivaju izuzetno zanimljivi mlađim generacijama (primjerice ruska avangarda ili proza u trapericama). Njegove interpretacije vrlo su čitljive, razgranate, informativne i poticajne; vrlo često Flaker u njima verbalizira onaj aspekt teksta kulture koji je širokom krugu čitatelja na intuitivnoj razini očit. Flakerove studije pokazuju da književnoznanstveni rad ne mora biti suhoparan i zamoran, nego kreativan i zaigran.

Josip Užarević: Tu je stvar jasna. Prvo, treba izdavati Flakerova djela. Drugo, studentima treba na predavanjima govoriti o Flakeru, o njegovu mjestu u hrvatskoj i europskoj rusistici, kroatistici, slavistici. Treće, njegove spoznaje trebaju i studenti i Flakerovi nastavljači uključivati u vlastite radove – u seminare, završne i diplomatske radove te u stručna i znanstvena djela. Četvrto, povremeno ili redovito posvećivati Flakeru okrugle stolove i znanstvena savjetovanja.